

AZ ANGOL FORRADALOM

Előzetes feltevések

Mielőtt meg akarnánk magyarázni egy történelmi eseményt, elengedhetetlen annak meghatározása, hogy milyen esemény vár megmagyarázásra. Mi történt Angliában a tizenhetedik század közepén? Ez egy „Nagy Lázadás” volt, ahogyan azt Clarendon hitte, ez volt az utolsó és legerőszakosabb azon felkelés sorozatból, amit a népszerűtlen és ellenszenves királyok ellen indítottak a földbirtokos osztályok elégedetlen tagjai századról századra végig a középkorban?¹ Vagy pusztán egy belső háború volt ez, amely a speciális politikai körülményekből eredő ideiglenes politikai csőd következtében tört ki?² Vagy S.R. Gardinernek van igaza, s egy puritán forradalommal állunk szemben, amely eseménynek hajtóereje egyszerűen a vallási intézmények és ideológiák közötti konfliktus volt?³ Avagy Macaulaynak kell igazat adnunk, s ez volt a szabadság első nagy összeütközése a királyi önkényuralommal, a felvilágosodás és a szabadelvűség első csapása, egy olyan csapás, amely Angliát a parlamentáris királyság és a polgári szabadságjogok lassú útjára vezette?⁴ Talán ez volt az első polgári forradalom, amelyben a társadalom haladó és dinamikus elemei küzdöttek feudális pólyájuktól való megszabadulásért? Így látta Engels, és az 1930-as évek több történésze, R.H. Tawneyt és C. Hillt is beleértve, hasonlóképpen értelmezte ezt az eseményt.⁵ Vagy az új típusú marxista értelmezésnek van igaza, s ez az első modernizációs forradalom volt, amelyben a haladó és dinamikus elemek azért akarták újjáalakítani a kormányzás intézményeit, hogy azok megfeleljenek a hatékonyabb, racionalistább és gazdaságilag fejlettebb társadalom szükségleteinek?⁶ Vagy az elkeseredés forradalma volt ez, amelyet a társadalom süllyedő és visszahúzó elemei hajtottak végre, maga H.R. Trevor-Roper gentryje, aki a gyűlölet, a féltékenység és a szektáriánus vallási türelmetlenség által táplálva megkísérelte megfordítani az időt, és visszaállítani a decentralizált, vidéki, agrár, befelé néző, társadalmilag szilárd és gazdaságilag stagnáló társadalmat reménytelen és anakronisztikus álmaiban?⁷

Az összes felsorolt elméletben találkozunk az igazságnak egy darabkájával. Valamennyi szerző megragadja a sokoldalú egész egy szeletét, de figyelmen kívül hagyja azokat az oldalakat, amelyek nem illenek elképzelésébe; s

e helyett a sok lépcsős folyamatnak kizárólag arra a lépcsőjére koncentrálni, amely legjobban szemlélteti az ő speciális hipotézisét.

Annak érdekében, hogy megtisztítsuk az utat a következő hosszútávú elemzés előtt, először is bizonyos alapvető előfeltételezéseket kell megfogalmaznunk, amelyeknek az elfogadásától függ az egész struktúra. Az első és legalapvetőbb az, hogy igaza van James Harringtonnak, mikor kijelenti: „a kormány felbomlása okozta a háborút, és nem a háború a kormány felbomlását”.⁸ (...)

A második feltételezés az, hogy így többről van szó, mint pusztán a király elleni lázadásról. Sigmund Neumann meghatározása szerint a forradalom tartalmazza „a politikai szervezetnek, a társadalmi struktúrának, a gazdasági tulajdon ellenőrzésének és a társadalmi rendszer uralkodó mítoszának átfogó, alapvető változását, s így lényeges szakadást jelez a fejlődés folyamatosságán”.⁹ Ha elfogadjuk ezt a meghatározást, nyilvánvaló, hogy az angol forradalom csak a fenti követelmények egy részének felel meg. Kétségtelen alapvető változás következett be a politikai szervezetben és a társadalmi rend uralkodó mítoszában, és a levellerek a társadalmi struktúra alapvető megváltoztatását is követelték, bár rövid időn belül széttűzták őket. Másrészt viszont sok (ha nem is minden) politikai szervezetet helyreállítottak 1660-ban, s bár a gazdasági tulajdon ellenőrzést megszerezték (ideiglenesen) a királytól és az epizkopátustól, mind az independensek, mind a presbiteriánusok elégedettek voltak a magántulajdon fennálló társadalmon belüli elosztásával. Az elosztás megváltoztatására törő kísérletek, mindenekelőtt jelentős rojalisták birtokainak elkobzása és kiárúsítása, nyilvánvalóan nem jártak eredménnyel. A társadalmi csoportok, sőt a különböző családok közötti vagyon eloszlásának terminusaiban 1660-ban, a forradalom után Anglia alig különbözött 1640-es, forradalom előtti állapotától.¹⁰ (...)

Az angol forradalom forradalmi jellegét részben tettei, részben pedig szavai segítségével lehet bemutatni. Eredményei között nem pusztán a király megölését találjuk (az angoloknak régi tradíciójuk a nemkívánt királyok meggyilkolása William Rufustól kezdve második Edwardon keresztül harmadik Richárdig), hanem a monarchia eltörlését is; nem pusztán néhány előkelő kivégzését és birtokaiknak elkobzását, hanem a lordok házában eltörlését; nem pusztán tiltakozást Hobbes „nemetsző papjai”, a klérus és a püspökök ellen, hanem az államegyház elsőprését és az epizkopális tulajdonok megszerzését; nem pusztán a népszerűtlen hivatalnokok támadását, hanem egy sor kritikusan fontos adminisztratív és jogi kormányintézmény eltörlését. Az angol forradalom forradalmi jellegét szavai talán tetteinél is

meggyőzőbben bizonyítják. Az a tény, hogy ennyire bőbeszédű forradalom volt – 1640 és 1661 között 22000 pamfletet és újságot adtak ki¹¹ – már magában mutatja, hogy itt nem egy népszerűtlen kormány elleni szokásos tiltakozásról van szó. Elvek és ideológiák ütköznek itt össze, és olyan radikális elképzelések alakulnak ki, amelyek az emberi magatartás minden aspektusát és minden társadalmi intézményt – a családtól az egyházon keresztül az államig – befolyásolnak.

Néhányan azt állítják, hogy mivel a retorika egy jelentős része, különösen a korai fázisban, a múlt valamiféle elképzelt aranykorához való visszatérés terminusaiban jelentkezett, s mivel maga a „forradalom” szó sem valami teljesen újjá válás értelmében szerepelt, hanem egy cirkuláris vagy elliptikus rotáció értelmében, melyen el lehet jutni egy korábbi időpontban elfoglalt helyzethez, a mozgalom alapvetően konzervatív volt, és semmiképpen sem forradalmi a kifejezés mai értelmében. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy az 1640-es év reformerei és reakciónáriusai egyaránt egy mitikus (de különböző) múltba tekintettek vissza. A puritánok mindegyik irányzata arra a helyzetre akart visszatérni, amilyenek az egyházatyák korai keresztény egyházának korát képzelte, mielőtt azt eltorzította és korrumpálta volna a későbbi bűnös növekedés. A jogászok ahhoz akartak visszatérni, amit ők a középkori helyzetnek hittek – s Sir Edward Coke főbíró széleskörűen olvasott kötetei nem arról győzték meg őket, hogy hitük azonos a valósággal? – ahol a királyt, a bürokráciát, egyházi bíróságokat az egyszerű jogtudósok véleménye és a szokásjog konvenciói irányították és ellenőrizték.¹² A régiségtudósok szállították a fejlettebb jogászok és parlamenti képviselők számára a norman iga elméletét, amely szerint 1066 előtt az angol-szászok szabad és egyenlő polgárokként éltek, képviseleti intézményeken keresztüli önkormányzattal rendelkeztek, s ezeket a szabadságokat a norman hódítás által rájuk kényszerített királyok és arisztokraták idegen zsarnoksága zúzta szét.¹³ A norman iga elméletét, melyet bizonyos fokig elővigyázatlanul használt a korona földbirtokos ellenzéke az 1630-as években és az 1640-es évek elején, az 1640-es évek végén a levellerek az összes földbirtokos elleni fegyverül használták. A parlamenti gentry a társadalmi stabilitás és a politikai harmonia aranykoráról álmodott, egy protestáns bel- és külpolitikáról, amely elképzelései szerint Erzsébet királynő régi szép idejében létezett, s amelyhez vissza szeretett volna térni.

I. Károly és autoritáriánus támogatói hasonlóképpen a múltra tekintettek, az olyan gazdag és hatalmas királyok uralkodására, mint II. Henrik, I. Edward vagy VIII. Henrik volt. Dicsérően s ugyanakkor irigykedően pil-

lantottak vissza a késő középkor mérhetetlenül gazdag, politikailag hatalmas és jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező egyházára, s ugyanakkor Károly és néhány tanácsadója abba a vízözön előtti múltba vágyott vissza, amelyben a társadalmi hierarchiát respektálták, a meghódolás uralkodott mindenütt, a társadalmi mobilitás minimális volt és minden ember ismerte helyét. Az a tény, hogy ezek az elképzelések régimódi formákba öltöztek, semmilyen irányban sem változtatta meg az általuk képviselt radikalizmus vagy konzervativizmus fokát. Ezt mindig a fennálló helyzethez kell mérnünk, s nem számít, hogy az idealizált aranykor a múltban vagy a jövőben található. A lényeges az, hogy mennyiben különbözik a vízió az adott helyzet realitásaitól.

Teljes mértékig igaz, hogy az 1640-ben a Westminsterben összegyűlt vidéki gentryk és előkelők reformerek voltak és nem forradalmárok. Eszükbe sem jutott, hogy valamit kezdjenek a társadalmi struktúrával, s bár megszemenő változtatásokat akartak elérni az egyház és az állam lényegi szerveiben, de soha nem jutottak el bevett intézmények megdöntésének a gondolatához. 1640-ben senki sem álmodott a királyság, vagy a lordok házának eltörléséről és csak egy kisebbség remélte az episzkopátus vagy a tized eltörlését. A részvételi demokrácia elképzelései kezdtek terjedni a radikálisabb puritán kongregációkban, de az elitből senki sem tekintette ezt másnak, mint a meszi látóhatáron feltűnő kis felhőnek.

Másrészről azonban, bár a parlamenti ellenzék vezetői politikai és vallási reformerek és nem forradalmárok voltak, és tagadhatatlanul társadalmi konzervatívok, még akkor is, ha érvelésük nagyrésze legalista és visszatekintő volt, nem szabad megfélekednünk arról, hogy sokan közülük már 1640-ben egy olyan nyelvet beszéltek és hallgattak elégedetten, amely valóságosan és őszintén radikális és előrenéző volt, mind tónusában, mind tartalmában. (...) 1641-ben Thomas Case misét mondott az alsóház összegyűlt tagjai előtt, s itt nagyobb erőfeszítésekre sürgette őket. „A megreformálásnak általánosnak kell lennie ... meg kell reformálni minden helyet, minden személyt és minden foglalkozást. Meg kell reformálni a bírósági pulpitusokat, az alsóbb igazgatást ... Meg kell reformálni az egyetemeket, a városokat, a grófságokat, az alsóbb iskolákat. Meg kell reformálni a vasárnapot, a vallási előírásokat, Isten imádatának módját ... Önöknek több tennivalójuk van, mint amennyit én beszélni tudok ... Minden olyan növényt, amelyet nem mennyei atyám ültetett el, gyökerestől ki kell tépni”.¹⁴ Ez nem egy arisztokrata lázadás vagy polgárháború nyelve, melynek csak korlátozott, elsősorban személyi célkitűzései vannak, ez a modern értelemben vett forrada-

lom nyelve, a „kulturális forradalom” nyelve. És ezt 1641-ben használták, a háború kitörése előtt, s a parlament józan tagjai jóváhagyólag hallgatták.

Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy 1640-ben, mikor a kormány összeomlott, a különben konzervatív nemesek és előkelők jelentős részénél megtalálható a változás erős vágya: megváltoztatni a politikai mítoszt, pokolra a királyok isten kegyelméből való uralkodásával; megváltoztatni az alkotmányt, elvetni a minden hatalmat összpontosító végrehajtó hatalmat, s közeledni egy „kiegyensúlyozott alkotmányhoz”, amelyben az autoritás egyenlőbben oszlik el a király, szolgálai és a politikai nemzet képviselői gyűlése között; megváltoztatni az igazgatási intézményeket, szét kell zúzni az úgynevezett kiváltságos törvényszékek többségét; megváltoztatni az államegyház hatalmát, gazdagságát és szervezetét; s végül szerényen és korlátozottan megváltoztatni a társadalmi hierarchia koncepcióját, amely által a nemeseket (gentleman) többé kevésbé egyformán kezelik, függetlenül eltérő rangjuktól.

A harmadik feltételezés, amelyen ez a tanulmány alapul az, hogy a marxista osztályelmélet nem minden vonatkozásában alkalmazható a tizenhetedik században. A korszak megértéséhez a marxizmus azzal járult hozzá igen jelentős mértékben, hogy hangsúlyozta a kereskedelem korai kapitalista növekedésének mértékét és jelentőségét. Marxista és a marxizmus által befolyásolt történészek kezdeményezték ezen fejlődés vizsgálatát, s igen fontos annak megállapítása, hogy munkáik mennyire befolyásolták a későbbi interpretációkat. Hibájuk abban áll, hogy állandóan össze akarják kapcsolni ezt a fejlődést a forradalommal az osztályharc elméletének segítségével, ami lehetséges lenne a tizenkilencedik század eleji Angliában, de súlyosan eltorzítja a történelmi valóságot a korábbi időszakban. A társadalmi és gazdasági változásoknak a forradalommal való összekapcsolására sokkal gyümölcsözőbb a státuszbizonytalanság elmélete, amely szerint egy társadalom, amelyben az embereknek viszonylag nagy százaléka megy keresztül nagyarányú mobilitáson, minden valószínűség szerint ingtag helyzetbe kerül. E bizonytalanság oka az, hogy a mobilitás a státusz sok összetevője közül csak néhányat (gazdagság, műveltség, hatalom, helyzet, stb.) befolyásol; s ezáltal egyes emberek státusza csak kevéssé kristályosodik ki. Az ilyen személyek valószínűleg az új elképzelések felé fordulnak, változásokat követelnek (baloldalt vagy jobboldalt) a vallási, politikai és társadalmi berendezkedésben, s így törekvéseik konfliktusba kerülnek a politikai rend bevett szabályaival.¹⁵

A forradalom nyilvánvalóan nem a szegényeknek a gazdagok elleni

háborúja volt, hiszen az egyik legmeglepőbb vonása a vidéki tömegek, a copyholderek és a mezőgazdasági dolgozók majdnem teljes passzivitása. Szemben a parasztfelkelésekkel, amelyek a francia és az orosz forradalom folyamán, vagy Franciaországban és Oroszországban a tizenhetedik század során zajlottak, Angliában a vidéki szegények majdnem teljesen passzívak voltak az 1640-es, 1650-es években. Az 1640-es évek elején néhány bekerítést megszüntettek és diggereknek volt néhány patetikus és könnyen leverhető kísérlete a közföldek átvételére elszórta az országban az 1640-es évek végén, de ez volt minden. A vidéki szegények egyetlen komoly fellépése a forradalom egész menete során a „club-man”-ok gyűlései voltak, akik több grófságban összegyűltek a háború későbbi szakaszában.¹⁶ Ezek sem voltak mások, mint a vidéki szegények elkeseredett kísérletei arra, hogy megvédjék földjeiket, termésüket, állataikat és asszonyaikat mindkét hadsereg dúlásával szemben, magukat pedig mindkét hadsereg toborzó tisztjeinek karmaitól.

A városokban, a városi bérmunkások, még Londonban is, hasonlóképpen passzívak maradtak. Az azonban nem lehet kétséges, hogy a társadalmi hierarchia következő lépcsőjén állók: a kisbirtokosok és yeoman-ok a vidéken, a kézművesek, kisiparosok és kiskereskedők a városban, alapvetően a parlament oldalára álltak. A városok gazdag kereskedői azonban vagy óvatosan és önzően semlegesek maradtak, vagy a király oldalára álltak, benne látva politikai és gazdasági privilégiumaik védelmezőjét és segítőtjét. Ez alól az egyedüli kivétel az a helyzet, amikor a vallási meggyőződés legyőzte az érdekkalkulációkat. A polgárság, ebből következően, vagy semleges volt, vagy megosztott. A megosztás pedig nem osztályvonalakat követett, vagy az alkalmazót állította szembe az alkalmazottal, hanem a viszonylagos gazdagság és a politikai és gazdasági előjogok határozták meg. A gentry is semleges volt vagy megosztott, s létezett egy tendencia, mely végig csak tendencia maradt, arra, hogy a gazdagabb gentryk a király oldalára álljanak. Kétségtelen, hogy sok gazdag gentryt találunk a parlament oldalán is, különösen a korai időszakban, és a hosszú parlament gazdag gentry képviselői politikai elkötelezettségének vizsgálata majdnem arányos megosztást mutat a két oldal között.¹⁷ A szegényebb falusi gentryt sem lehet jogosan egyik oldallal sem azonosítani. Mikor az 1640-es évek közepén és vége felé a parlamenti párt radikalizálódott, a kisebb gentryk egy minoritása került az előtérbe, mind a helyi grófsági bizottságokban, mind az országos politikában. A „politikai independensek” közül sokan, talán többségük, kis gentry származású volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az „egyszerű gentryt” parlament pár-

tinak lehet nevezni. Északon és nyugaton ezek a kis emberek, az egyszerű gentry ezen alaptípusai alkották a rojalista hadsereg és párt gerincét az 1640-es években, és ők voltak a legfanatikusabb egyház-és-király követők a forradalom utáni korszakban. Azt a leegyszerűsítő és felületes feltételezést, hogy az egyszerű gentry alapvetően parlament párti volt, megdönti Kent grófság esete, ahol ők alkották a rojalista ellenzék magját, de ugyanakkor a parlamenti bizottság magját is.¹⁸ Összefoglalva az a tény, hogy azon radikális csoport sok tagja, amely az 1640-es évek végén megszerezte a parlamenti erők ellenőrzését a kis gentrykhez tartozott, egyáltalában nem jelenti azt, hogy a kis gentryt, mint olyat parlament pártinak lehet tekinteni. Az ilyen típusú érvelésben egy olyan logikai tévedés található, amely túl nyilvánvaló ahhoz, hogy tovább is érdemes lenne foglalkozni vele.¹⁹

Sokkal ígéretesebb magyarázata a gentryk megoszlásának az, amely szerint a pénz beállítottságú, vállalkozó szellemű és vállalkozó (azaz burzsoá) gentry inkább a parlamenttel tartott, míg a patriarchális, konzervatív, *bérlő* (azaz feudális) gentry általában a király oldalán állt.²⁰ Ez igen érdekes álláspont, azonban ma még alig van ezt bizonyító anyagunk, kivéve azt a tényt, hogy a dél és a kelet elsősorban a parlamentiek kezében volt, míg az észak és nyugat inkább a királpártiakéban. (...)

Összefoglalásként a háború korai szakaszára csak azt a szociológiai következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a vidéki yeomanoknál és a városi és ipari területi középrétegeknél nyilvánvaló tendencia van a parlament oldalára állításra, míg az arisztokráciánál és a kereskedő oligarchiánál egy sokkal kevésbé egyértelmű tendencia a király oldalára állásra. A feudális–burzsoá, alkalmazó–alkalmazott, gazdag–szegény, vidéki gentry–falusi gentry poláris ellentétek közül egyik sem tűnik lényegesnek abban, ami az 1640-es évek elején történt. Amit meg kell magyaráznunk, az különböző rendek és státuszcsoportok összetett harca, amely nagyrészt az eltérő elitcsoportok tagjaira korlátozódott. Ezeket az eliteket az alkotmányos berendezkedésről vallott nézetek, a vallási törekvések, kulturális szokások, érdek konfliktusok és hűség konfliktusok, valamint a gyors gazdasági fejlődés és társadalmi változás nyugtalanító hatásai repesztették és osztották meg. Bár a válság csak a társadalmi és gazdasági változás fényénél válik érthetővé, mindenek előtt nem a társadalmon belüli válságot, hanem a rendszeren belüli válságot kell megmagyaráznunk, az elit jelentős részének elidegenedését a bevett politikai és vallási intézményektől. A válság első szakasza sokkal inkább szembenálló elitek konfliktusa volt, s sokkal kevésbé a fennálló társadalmi rend kétségbevonása. Ez politikai forradalom volt, mely rendelkezett a társadalmi követ-

kezmények – bár idő előtti – lehetőségével, ugyanúgy, ahogy a francia forradalom is politikai forradalom volt, de az részben társadalmi következményeket is realizált. Ahogyan azt a levellerek 1647-ben nyersen közölték az alsóházzal: „a király és köztetek lezajlott utolsó háború annak eldöntéséért zajlott, hogy ő vagy ti gyakoroljátok a legfelsőbb hatalmat felettünk”.²¹

(...)

Egy több okra visszavezetett megközelítés második nehézsége az, hogy nem tudjuk, miként helyezzük el a faktorokat a relatív jelentőség rangsorrendjében. Ha nem teszünk kísérletet egy ilyen rangsor felállítására, akkor az olvasó egy súlyozatlan bevásárló listát kap, és végül el kell ismernie, hogy a rangsor végső soron nem objektív és ellenőrizhető kritériumoktól függ, hanem a történész ítéletétől, érzékenységétől és előítéleteitől.

(...)

A diszfunkciók fejlődése

(...) Röviden a relatív gazdagságnak jelentős eltolódása következett be az egyháztól és koronától, a nagyon gazdagoktól és nagyon szegényektől a felső középosztálybeliek és középosztálybeliek irányába. Az eltolódást mindegyik egy kormányzat politikai tevékenysége okozta, melynek fizetnie kellett a háborúért, és az árak inflációja, a régi gazdagok könnyelmű kiadási szokásai és az új gazdagok vállalkozói tevékenysége. Az adott változó társadalmi–gazdasági helyzet összekapcsolódott azzal a súrlódással, amely a hatalom hagyományos birtokosai – a korona, az udvariak, felsőbb klérus és arisztokrácia – és a gentryk, jogászok, kereskedők, yeomanok és kis árusok növekvő, de egyáltalán nem homogén ereje között keletkezett. Az állam alapvető problémája az volt, hogy miként lehet az utóbbiakat rávenni a politikai folyamatban való gyümölcsöző és együttműködő részvételre.

(...)

Az 1630-as évekre ebből következően az olyan pressziók, amelyek összetarthatták az uralkodó elitek tömegét és megakadályozhatták a közöttük fellépő harcokat, sokkal kisebbek voltak, mint a megelőző több mint egy évszázad során, s amilyenek lettek később hosszú időre.

Minden establishment hanyatlásának legfontosabb oka és szimptomája az, hogy elveszti presztízsét és tiszteletét a közvélemény egésze előtt, s ha vezetői elvesztik önbizalmukat az uralomra való jogukban és képességükben. A tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század elején az angol kormányzati intézmények minden szektorában megfigyelhető ennek a hitnek

a lassú, de elkerülhetetlen megkopása. Ez a mai szóhasználattal bizalmi válság először az egyháznál jelentkezett, mikor a laikusok, Erzsébet királynőtől kezdve lefelé oly lenéző módon kezelték a klérust és különösen a püspököket, mint soha korábban és későbbben. (...)

Mivel az angliai püspökök és klérus nagy része nem tudott megfelelni a korai erzsébeti korszak laikus elvárásainak, sok lelkiismeretes férfi és nő egy inspirálóbb és meggyőzőbb vallási tapasztalatot és felelősebb vallási szervezetet keresett. Az Erzsébet által létesített egyház nemprédikáló, nemtérítő, nem dolgozó klérusa a vallási buzgalom vákuumát okozta; ezt két elkötelezett és határozott embercsoport töltötte be, akik messzemenőig különböztek vallási lojalitásaikban és hitükben, de messzemenőig hasonlítottak hitük intenzitásában és misszionárius lelkesedésükben. Az első csoport az a szemináriumi papság volt, amely visszaözönlött Angliába, és egy teljesen új, erősen elkülönült katolikus kisebbséget építettek ki befolyásos előkelőkből és nemesekből, azok szolgálóiból és bérlőiből.²² (...)

A másik szárnyon az elkötelezett puritán lelkészek és prédikátorok csoportja lépett fel, akik közül sokan Mária-kori száműzöttek voltak. Őket sok befolyásos főrend, udvaronc és gentry támogatta, akik az anglikán egyház belső megtisztítására törekedtek, s akik egyházi kegyúri jogaikat felhasználták arra, hogy lelkészeiket megvédjék a hivatalos üldözéstől. Az, hogy Erzsébet makacsul visszautasította a kompromisszumot e mérsékelt csoporttal, egész pályájának legnagyobb baklövése; ugyanakkor jelentős következményekkel járt az egész angol történelemre vonatkozóan. (...)

Azonban nemcsak az anglikán epizkopátus és klérus presztizse volt süllyedőben, hasonlóképpen, bár lassabban és később vesztett presztizséből a címmel rendelkező arisztokrácia.²³ Először katonai hatalmuk szűnt meg. A régi középkori mágnások óriási birtokai széttöredeztek, s ezzel megszűnt ellenőrzésük a nagyszámú potenciális katona fölött. Ezzel egyidőben megindult a lojalitások eltolódása is. Meggyengült a nemesek befolyása a kliens gentrykre és bérlőkre, a földesurak egyre növekvő távollétéből következően és a gazdasági bérlet előtérbe kerülésével, amelyek meggyengítették a földesúr–bérlő viszony szolgáltatás elemét. (...)

Az arisztokrácia föld tőkénének nagy részét a késői erzsébet időszakban vesztette el. Ez elsősorban annak a könnyelmű kiárusításnak volt köszönhető, amelyre azért kényszerült, hogy biztosítsa a státuszának fenntartásához szükségesnek vélt életstílust. Mikor abbahagyták a föld kiárusítását, s a megmaradt területek kérlelhetetlen gazdasági kizsákmányolásába kezd-

tek a profit maximalizálása érdekében, természetesen javították pénzügyi helyzetüket, közben azonban csökkent bérlőik lojalitása és ragaszkodása. Kiadásait befolyásuk és presztizsük árából biztosították. Ez különösen azért volt szerencsétlen, mert más tényezők is csökkentették a befolyást és presztizst. Ezek közül a legfontosabb a tiszteletbeli címeknek készpénzért és nem érdemkéért való adományozása volt, olyan személyeknek, akik ezeket nem szolgálták meg, ami csökkentette a rangok hierarchiája iránti tiszteletet és feldühítette azokat, akik kiestek a tülekedés során. Ahogy Tocqueville kimutatta a francia forradalom okaira utalva, a felfelé való mobilitás ilyen rendszerének igazságtalansága az elittel szemben sokkal nagyobb ellenszenvet és gyűlöletet kelt, mint a mobilitás lehetőségek teljes elbarikádolása. (...)

Az establishment építményének harmadik talpköve az egyház és az arisztokrácia mellett az udvar volt, a tanácsadóknak, szolgálóknak, hivatalnokoknak és tányérnyalóknak – köztük arisztokratáknak és püspököknek – azon mindig változó csoportja, amely egyre növekvő számban gyűlt össze Európa renaissance uralkodói körül.²⁴ (...) Az udvari rendszer sikeres működése egy kényes és különösen bonyolult politikai egyensúly fenntartásától függött, amely egy csoport számára sem tette lehetővé a politikacsinalás vagy a patronázs elosztás mechanizmusának kézbevételeit, és amelyben a szétszított előnyök eléggé széleskörűek voltak ahhoz, hogy kielégítsék a befolyásos kérvényezők többségét, de nem voltak annyira mértéktelenül pazarlóak, hogy felkeltsék az adófizetők felháborodását. A korai Stuartoknak egyik célt sem sikerült elérniük. Tizenegy évig hagyták, hogy a politika és a patronázs egyetlen kegyenc, George Villiers, Buckingham hercege kezében legyen; három évtizeden keresztül eltékozolták a királyi tartalékokat különleges ajándékokra és fényűző udvari ünnepekre; nagylelkűségüket pedig az igen kisszámú kegyenc számára tartották fenn. Ez igen sok olyan hatalmas nemest és udvaroncot zavart, akiket mellőztek, feldühítette az alsóházi gentryket, legitim alapot nyújtott számukra ahhoz, hogy visszautasítsák a parlamenti hozzájárulást az adózás növeléséhez. Ez a visszautasítás viszont arra kényszerítette a királyt, hogy kiárulsítsa a gazdasági szabályozásra vonatkozó hatalmát, a hivatali kinevezéseket, az új tisztségek alkotását; amely akciók tovább mélyítették a politikai feszültséget. (...)

Az „udvar” fokozódó politikai elidegenedését a „vidéktől” felerősítette a párhuzamos kulturális és morális elidegenedés, egy olyan ideológiai fejlődés, amelyet később fogunk tárgyalni. (...)

A bürokráciában való hit és az iránta való bizalom ugyanolyan gyors-

san csökkent, mint az udvar és az udvaroncok esetében. Ebben mindenekelőtt az játszott szerepet, hogy a korrupció gyorsan növekedett a kormányzat minden szintjén, de mindenekelőtt legfelül.²⁵ (...) Ennek következményeként azon jutalmak sorozatát, amelyet a magasabb államtisztviselők rendszeresen kaptak, éppen akkor csökkentették jelentősen, mikor a tisztviselők fix jövedelmét és fizetését az infláció többé kevésbé nevétséges méretűvé tette. Így a hivatalnokok rákényszerültek a korrupcióra, függetlenül attól, hogy akarták-e vagy sem; ennek elkerülhetetlen következménye volt a közszolgáltatások megromlása – a hajóhad állapota Jakab uralkodása idején klasszikus eset – és a közfelháborodás. A csavart a végsőig feszítette Buckingham hercege, mikor az 1620-as években leplezetlenül és vidáman mindent kiárúsított a püspökségektől kezdve a bíróságokon keresztül egészen a nemesi címekig.

A közigazgatás iránti közbizalom megromlásának másik oka a hatalomnak a gazdaság szabályozására való felhasználásából eredt. Ez Erzsébetnél kezdődött és a korai Stuartoknál folytatódott, s a mohó parlament kényszerítette rá a kormányzatot a tizenhatodik század első felében.²⁶

A hatalom, amit arra terveztek, hogy a kereskedelmet és az ipart az országos önvédelem, a fogyasztó védelme és más kívánatos társadalmi célok érdekében szabályozza, most udvaroncok által irányított bünszövetkezetekké torzult, akik saját pénzügyi érdekeiknek megfelelően használták azt. Így vált a tizenhetedik század elején a monopolista ördögi figurává. (...)

Végül maga a monarchia került rossz hírbe. (...) I. Jakabnak és I. Károlynak kevés személyes karizmájuk volt, a hozzájuk közel állók, s általában az emberek sohasem szerették őket különösebben, de nem is félték tőlük. (...)

Párhuzamosan azzal, hogy megszűnt az establishment elemei, az egyház és az állam iránti bizalom és hit, növekedett ezen establishment ellenzékének agresszív öntudata. Ezt a parlamentben, s különösen az alsóházban találjuk meg, ahol az ellenzék intézményes bázisát kiépítette. (...)

A tizenhatodik század közepén és végén egy sor olyan dolog történt, ami növelte a parlament hatalmát és csökkentette a korona lehetőségeit ennek ellenőrzésére. A parlamenti tagok száma körülbelül háromezről mintegy ötszázra nőtt, s a gentry összetevő aránya is növekedett, annak ellenére, hogy az új képviselők többségét a boroughok (kerületek) küldték.²⁷ (...) Hatékony bizottsági rendszert fejlesztettek ki, ami megszabadította őket a király által kinevezett alsóházi elnök (Speaker) manipulációitól, és a tizenhetedik század elején megkezdődött a parlamenti vezetők kialakulása, olyan

embereké, akik karrierjüket az alsóházi vitákban és bizottságokban játszott kulcsszerepre építették. A koronának a tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század elején végig súlyos problémái voltak e testülettel, e problémák természete azonban lassan megváltozott és egyre fenyegetőbbé vált. Erzsébet uralkodásának korai időszakában találkozunk speciális kérdésekről – vallás, adózás, külpolitika – folytatott vitákkal, a tizenhetedik század elején azonban, megjelennek a formális ellenzék első jelei, olyan emberek tűnnek fel, akik azzal az elhatározással érkeznek a parlamentbe, hogy a kérdések széles körében szálljanak szembe a koronával. Lazán összekapcsolódva, „a vidék”-nek nevezve magukat, különálló ideológiát, taktikát és stratégiát dolgoznak ki.²⁸

Mialatt mindez lezajlik az alsóházban, ugyanezek a személyek, békebíróként, növekvő tapasztalatot szereznek a helyi közigazgatásban. Minnél nagyobb lett a társadalmi ellenőrzés és a társadalmi jólétre vonatkozó törvényhozás szükségessége, annál inkább növekedtek számban és tapasztalatban, s ennek következtében nőtt hatalmuk is bármely olyan kormányzat működésének megbénítására, amellyel alapvetően nem értettek egyet.

A gentry növekvő öntudatának egyik fontos oka volt műveltségének meglepően gyors javulása. (...) Mind a gentryk, mind választóik olyan általános és magániskolákban és egyetemi college-okban nevelkedtek, amelyek jelentős része az ideológiai szakadárak – puritán iskolamesterek és profeszszorok kezében volt. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a műveltségnek ez a kiterjedése szükséges, bár nem elégséges előfeltétele volt annak a sajátos és végül radikális útnak, amelyre a forradalom lépett.

(...)

Egy valódi forradalomnak tápláló elvekre van szüksége, ezek nélkül csak lázadás vagy *coup d'état*. Ebből következően a kormányzattal szembeni ellenzék intellektuális és ideológiai támaszának elsődleges jelentősége van. Angliában a legnagyobb hatással az emberek gondolkodására a puritanizmus bírt, pontos részleteiben ezt igen nehéz lenne leírni, itt most egyszerűen nem tekintjük többnek, mint egy általános meggyőződést arra, hogy független ítéletet kell alkotni a lelkiismeret és a biblia olvasása alapján. A gyakorlatban ez az egyház megtisztításának, jobb lelkészek szükségletének, az egyházi tekintély és gazdagság csökkentésének, és ami a legfontosabb az egyház, a társadalom és az állam erkölcsössé tételének vágyában öltött formát. (...)

A forradalom második intellektuális alapja a szokásjog volt.²⁹ (...)

Az ellenzék mentalitásának harmadik összetevője a „vidék” ideoló-

giája volt. Ezt költők és prédikátorok terjesztették, az udvari magatartásról szóló botrányos pletykákat tartalmazó röpiratok erősítették, magát legvilágosabban ezen negatív vonatkoztatási csoport (reference group) antitéziséként definiálta.³⁰ A vidék erkölcsös, az udvar bűnös; a vidék takarékos, az udvar pazarló; a vidék becsületes, az udvar korrupt; a vidék falusi, az udvar városi; a vidék szüziés, az udvar promiszkuus; a vidék józan, az udvar részeges; a vidék nemzeti, az udvar idegenszerető; a vidék egészséges, az udvar beteg; a vidék őszinte, az udvar talpanyaló; a vidék a régi élet és a régi szabadságok védelmezője, az udvar az adminisztratív újítások és zsarnoki praktikák kezdeményezője; a vidék szilárdan protestáns, sőt puritán, az udvar mélyen fertőzött a pápista tanoktól. A tizenhetedik század elején Angliában tapasztalhatóak voltak mindazon feszültségek, amelyeket két különálló kultúrának egy társadalmon belüli kifejlődése okozott. Ezek a kultúrák tükröződtek az elvekben, vallásban, művészetben, irodalomban, a színházban, öltözködésben, magatartásban és életmódban.

Az utolsó és a legnehezebben kezelhető, sőt dokumentálható intellektuális mozgalom; a szkepticizmus elterjedése, amely lassan szétmarta a hagyományos értékekbe és a hagyományos hierarchiába vetett hitet. Azon új tudományos magatartások és felfedezések, amelyeknek Bacon oly buzgó kezdeményezője volt, nem annyira magukban jelentősek, hanem inkább abban, amit a régi bizonyosságok eltüntetéséért tettek.

(...)

Az autoritás széthullása nem szűkölt le a világi ügyekre, hanem a vallás területére is kiterjedt. Az egy társadalmon belül létező több versengő vallási szekta és egyház pusztá léte is elkerülhetetlenül felvetette a kérdést: Melyik az igaz út az üdvözüléshez? S e kérdésre válasz lehetett: Bármelyik, vagy egyik sem. A tolerancia a közönyösség terméke, a közönyösség pedig a vallási pluralizmusé. Ahogy az összes oldal vallási fanatikusai egyre hangosabban és hangosabban kiáltottak, egyre több és több józan ember helyezkedett az óvatos szkepticizmus latitudináris álláspontjára. A bevett hit ellen ebből a két irányból jövő támadás hatására a tizenhetedik század elején egy valóságos bizalmi válság alakult ki. (...)

Ha összefoglaljuk az előfeltételeknek itt felsorakoztatott fajtáit, nyilvánvaló, hogy az 1620-as években Anglia a sokféle diszfunkció állapota felé haladt. Mind a kormányzat, mind az egyház képtelennek bizonyult az új helyzethez, az új társadalmi erők és intellektuális irányok követeléseire való alkalmazkodásra. Nem tudták kielégíteni a gentryk, kereskedők, jogászok, alsóbb papság, yeomanok és kézművesek között elterjedt álláspontok-

ból következő politikai, vallási és társadalmi aspirációkat. Ezek az emberek nagyobb beleszólást akartak a politikai ügyekbe, az adózás meghatározásába, a törvényszéki erkölcsöket (mind pénzügyi, mind személyi szempontból) meg akarták reformálni, alapvetően protestáns külpolitikára törekedtek, mérsékelten meg akarták tisztítani az egyházi szertartásokat és csökkenteni akarták az epizkopátus autoritását. Az establishment válasza a király isteni jogáról tartott metsző és irreleváns kioktatás volt; a klérusnak egy olyan csoportját juttatták a hatalomhoz, amely növelni akarta az egyházi szertartások jelentőségét és az epizkopátus autoritását; a spanyol házasság agrémének kizárólagos követése vált a külpolitika központi céljává; és növekedett a korrupció, pazarlás és hozzá nem értés az udvarban George Villiers, Buckingham hercege vezetése alatt, ki a szenilis, borgőzös öreg király ifjú kegyence volt. (...)

Ahogy az idő haladt előre, úgy jelentkezett a politikai problémák vészjósló előjeleként az értelmiségiek elidegenedése.³¹ (...)

Maga a társadalmi struktúra is igen feszült volt, annak következtében, amit a kortársak a majdnem minden csoportnál fennálló mobilitás magas szintjének tekintettek. Ahogy ez történni szokott, ez a mobilitás a sok közül egy vagy két dimenzióra szűkült, és ennek következtében az egyén bármilyen is legyen, mozgásának iránya súlyos státuszbizonytalansági érzéstől szenvedett. (...) A tizenhetedik század elején az egyének és a családok soha nem látott sebességgel mozogtak felfelé és lefelé a társadalmi létrán, s földrajzilag faluról falura, s a vidékről a városokba.³² Ennek eredménye mély nyugtalanságot keltett. Zavart okozott az is, hogy az előkelő osztályok számbelileg sokkal gyorsabban növekedtek, mint a kormányzatban, hadseregben, egyházban vagy jogban a nekik megfelelő álláslehetőségek. Ebből következően nőtt a frusztráció a nem alkalmazott, megsértett ifjabb fiak körében. Végül egyre mélyült a szakadás a két kultúra között, amelyek közül az egyiket a politikai nemzet tömege képviselte, míg a másikat csak egy kisebbség az udvarnál. Ezt a szakadást nyíltan szembenálló mítoszok és ideológiák kialakulása szimbolizálta: a király isteni joga a kiegyensúlyozott alkotmánnyal szemben; engedelmesség szemben a lelkiismerettel; a szépség szentsége szemben a puritán dísztelenséggel; az udvar szemben a vidékkel. (...)

Ha ki kellene jelölni az előfeltételek leírt tömegéből a legfontosabbakat, a következő hármat lehetne kiemelni: a korona képtelen volt megszerezni a hatalom két kulcs eszközét az állandó hadsereget és a fizetett megbízható helyi bürokráciát; a gentry felemelkedett a relatív gazdagság, státusz, műveltség, közigazgatási tapasztalat és a grófságok kormányzatán belül

a csoport identitás terminusaiban, megnőtt politikai öntudata az alsóházban, mint a „vidék” ideológia képviselőjének, harmadszor egy zavaros puritanizmus terjedt el a tulajdonos osztályok jelentős szektoraiban, aminek legfontosabb politikai következménye az volt, hogy létrehozta az egyház és esetleg az állam megváltoztatása szükségességének sürgető érzését. A legfontosabb másodlagos tényezők: a jogász értelmiség független hatalma és „Magna Carta” ideológiájuk; a gazdaság progresszív átalakulása, amely magával hozta a mezőgazdaság és a falusi társadalmi viszonyok kommerszIALIZÁLÓDÁSÁT, a tengerentúli kereskedelem és ipar növekedését és a lakosság megduplázódását; a biztonságnak az a hamis érzete, amelyet az erzsébeti kompromisszumok kezdeti sikerei okoztak; a kormányzat központi szerveinek és az udvarnak megnövekedett méretei és kiadásai, amelyek hatékonyságuk és megbecsülésük visszaesésével jártak együtt. Hangsúlyoznunk kell, hogy az itt felsorakoztatott fejlemények közül egyik sem tette elkerülhetlenné a kormányzat összeomlását – még kevésbé a polgárháború kirobbanását vagy a valóban forradalmi párt kialakulását. Ezek szinte bizonyosan a politikai hatalom bizonyos újraelosztásához vezettek, s nagy valószínűséggel az egyház reformjához, de az, hogy ezek a változások békés fejlődés, politikai megrázkodtatás, vagy a fegyverek használatának keretében zajlanak-e majd le, teljesen bizonytalan volt. Ez a kormányzati hivatalok bölcsességétől, vagy annak hiányától, valamint az ellenzék mértékletességétől vagy annak hiányától függött.

A katalizátorok 1629 – 39

Az 1640-es robbanást megelőző évtizedben egy sor olyan fejlődémmennyel találkozhatunk, amelyeket a válság katalizátorának lehet tekinteni, amelyek a kormányzati intézmények összeomlását a lehetőség birodalmából a valószínűségébe vezették. Legjobban a kormányzat ostobaságát és intranzigenciáját kell hangsúlyoznunk, azt, hogy vakon visszautasította a kritikákra való konstruktív reagálás lehetőségét, és csökönnyösen megindult az összeütközéshez vezető úton. Ez teljes mértékben összekapcsolódott azzal az életerős egyházi reakcióval, amelyet Laud érsek irányított és erőszakolt féktelenül. Ez utóbbi a püspökök politikai hatalmának és presztizsének visszaállítása érdekében dolgozott, a mellőzés és megvetés évtizedei után; az egyház gazdasági erőforrásainak helyreállításáért, a városi tizedkivetés felülvizsgálatával és a laikus kisajátítások elleni támadással, a laikus rablás évtizedei után; az egyház és szertartásai rendszerességének és rituális pompájának nö-

veléséért, beleértve azt is, ami a puritánok számára a legsértőbb volt, az orgona és oltárkorlátokat, az oltár előtti térdeplést és a kereszt használatát a keresztelésnél; s a puritánok még könyörtelenebb pusztításáért, amelyet még Whitgift és Erzsébet alatt sem éltek át.³³

Még rosszabb volt az a hatás, amit Károlyra katolikus királynéja gyakorolt, a katolikus laikusok alkalmazása a magas miniszteriális hivatalokban, a pápasággal kiépített barátságos kapcsolatok, és egy olyan külpolitika követése, amely alapvetően spanyolbarát és protestáns ellenes volt. A közhielmelek néha fontosabbak, mint a valóság, a korszak hisztérikus félelmei közepette az a gyanú, hogy a pápistaság teljesen átítatta a közigazgatást, katasztrofálisan lecsökkentette a rendszerbe vetett közbizalmat. A király egyik támogatója jegyezte meg 1640-ben, hogy „az embereknek az a véleménye vagy meggyőződése, hogy vezetőik és szolgálatásaik pápisták Ő felségének rosszabb szolgálatot tett, mint bármi más dolog”. Ezt a véleményt fejlesztette tovább egy radikális képviselő azzá a váddá, hogy „minden bajunk gyökere, szerintem, a köztünk és Róma között tervezett unióból következik”.³⁴ Ez volt a legfőbb oka annak, hogy a csapatok nem voltak hajlandók a skótok elleni harcra, ami aztán közvetlenül vezetett a rendszer lehatárolásához.

Ezzel a vallási reakcióval párhuzamosan jelentkezett egy politikai reakció is abban a mértékben, ahogy a freeholderek és gentryk politikai nemzete részt vett a kormányzásban. Károly feloszlatta a parlamentet, kinyilatkoztatta elhatározását, hogy enélkül akar uralkodni, a parlament beleegyezése nélkül növelte az adókat, a törvény betűivel zsonglőrködve, és eltorzítva az országos veszély esetén alkalmazható szükséglépésekre vonatkozó speciális hatalmat. Ez a politika jelentős ellenállásba ütközött, de nem azért, mert a királyi adózás az 1630-as években különösen nehéz lett volna a társadalom bármely osztálya számára – a valóságban ez majdnem bizonyosan könnyebb volt, mint bárhol másutt Európában –, hanem azért, mert a pénzt alkotmányellenes és önkényeskedő módon hajtották be, és olyan célokra használták fel, amelyeket sok adófizető erkölcstelennek tekintett. Károly félelmet keltett a földbirtokos osztályokban is azzal, hogy bátorította Straffordot, hogy Írországot egy autokrata uralom nagyméretű kísérleti laboratóriumaként használja, amely kísérletet sok angol előjátéknak tekintett a hasonló politikai módszerek otthoni alkalmazásához.³⁵

Harmadszor, Károly egy társadalmi reakciót is ki akart kényszeríteni, meg akarta szüntetni azt a társadalmi mobilitást, amelyet annyira visszataszítóknak tekintett. Megszüntette a címek árusítását, visszakergette a gentry-

ket és előkelőket vidéki lakhelyükre, ahova szerinte tartoztak, s mindent megteett az előkelők privilégiumainak támogatásáért és a ranghierarchia megerősítéséért.³⁶ (...)

A korona politikája és az előkelők magatartása együtt egy arisztokrata reakció kezdeteit mutatja, amely idővel a francia forradalmat megelőző évtizedek sokkal öntudatosabb és átfogóbb franciaországi mozgalmához hasonlóvá fejlődhetett volna. Ez utóbbi reakciót ma úgy tekintik, mint ami jelentős szerepet játszott a társadalmi feszültségek elmélyülésében, s végül az 1789-es robbanáshoz vezetett. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy az angliai, nyilvánvalóan kevésbé fejlett reakció hasonló felháborodást keltett a gentryk között. Ez szerepet játszott azon gyűlölet és gyűnő kialakulásában, amit az alsóház tagjai éreztek a lordok házával szemben, ami nyilvánvaló jellegzetessége a hosszú parlament korai időszakának is.

Végül Károly belekeveredett a gazdasági reakcióba is. Felülről kényszerítettek céhszervezetet egy sor mesterségre és szakmára. London városa tönkrement, mivel bekapcsolódott az írországi telepítésekbe és a koronabirtokok kiárulásába. Sértő és haszontalan monopóliumokat kényszerítettek ki, és kísérletek történtek a szövetminőség hivatalos szabályozásának szigorítására. A Kelet Indiai Társaságot felbőszítette a kívülállók kereskedésének cinikus engedélyezése, a birtokos nemességet felbőszítették a lovagi birtok elzáróztatásáért és a bekerítés ellenes törvények megsértéséért rákényszerített bírságok, valamint a középkori erdőtörvények és az egyenlő címeradó (scufage) felélesztése, a hadihajók építésére kivetett adó átalakítása éves rendszeres adóvá.³⁷ A gazdasági élet minden aspektusa egy olyan bürokrácia egészségtelen beavatkozását szenvedte, amelynek egyetlen célja, úgy tűnt, a pénz elvonása nagyszámú kicsinyes és irritáló szabályozó bevezetése segítségével, amelyek közül soknak a törvényességét is kétségbe lehetett vonni. (...) E politika bevezetése során megkezdődött az uralkodó elitek szétszakadása, s így a bekövetkező reakciót egy olyan rendszernek kellett keresztülvinnie, amely félig már hadban állt önmagával. (...) Egy sereg alsóbb hivatalnok lojalitását az illetménybizottság tevékenysége ásta alá, amely megélhetésüket fenyegette.³⁸ Az arisztokrácia is szétszakadt, ahogy fokozatosan eltávolították az udvarból, vagy nem engedélyezték ottani szereplését. Az anglikán püspökök is megosztottakká váltak, mikor Laud és arminianus szövetségesei megtámadták Williams püspököt és barátait. Még a városi kereskedő oligarchiát is, különösen Londonban, megosztották a különböző vallási kötődések és a korona részéről megnyilvánuló fölényeskedő rossz bánásmódból következő fokozódó ingerültség.³⁹

Az 1630-as évek során a királyi stratégia és taktika sikeresen forrasztotta össze az ellenzék természetileg eltérő erőit. A legfontosabb fejlemény a puritán felfogás óriási méretű elterjedése volt; a mérsékelt anglikánokat Laud politikája egyre inkább elidegenítette és egy radikálisabb álláspont felé hajtotta. (...) Hogy megtörhessék az udvaroncok és a hivatalnokok választói befolyását, a gentryk arra kényszerültek, hogy a yeomanokat és kézműveseket választójoguk követelésére, és annak a nagy politikai védnököktől független használatára bátorítsák. Ugyanebben az időben a vezetést előbb Sir Edward Coke és Sir John Eliot, később pedig Pym, Hampden, Say biztosították, és egy koherens szervezetet is létrehoztak a csúcson a „Providence Island” igazgatóságával. A kormányzat elkövette azt a hibát, hogy biztosította az ellenzéknek a szükséges mártírokat: Eliotot, kinek teste a Tower temetőjébe került s nem őseié mellé, és Burtont, Bastwickot és Prynnet, levágott fülükkel és hosszú bebörtönzésükkel. Ez az ellenzéknek gyűjtő népi jelszavakat biztosított: „Semmi Pápaságot” és „Semmiféle adót a parlament beleegyezése nélkül”. Végül csapásként jelentkezett, hogy a királyság összes elégedetlenje a különböző sérelmeket két ember, Wentworth és Laud személye és politikája elleni személyes gyűlöletbe összpontosította. Úgy gondolták, e két ember szétzúzásával megtisztítják a Commonwealthet azoktól az ördögöktől, akik megrontották azt, s megnyitják az utat egy jobb államhoz és jobb egyházhoz.

Az egyik legmeglepőbb újabb felfedezés az angol forradalommal kapcsolatban, hogy a radikális parlamenti vezetők jelentősen öregebbek voltak, 11 éves mediánnal, mint a lojális lovagok.⁴⁰ Ezt a fordított generációs szakadékot az magyarázhatja meg leginkább, hogy az 1620-es évek buckinghami korrupciójának, és az 1630-as évek károlyi, laudi és straffordi zsarnokságának személyes tapasztalatára volt szükség ahhoz, hogy valaki eljusson a forradalomhoz. Mindkét tapasztalatra szükség volt, de egyedül egyikük sem volt elégséges. Ezért nem tört ki a forradalom az 1620-as években, és ez az oka annak, hogy az 1630-as évek nemzedéke toleránsabb volt a királyi ügyetlenséggel szemben, mint idősebb társaik.

A konzenzus elkopásához és a politikai ellenőrzés megromlásához végül az járult hozzá, hogy az alapvető alkotmányos és vallási kérdések körüli konfliktusok komoly gazdasági nehézségekkel a háttérben zajlottak.⁴¹ A legfontosabb szövetexportkereskedelem megsemmisítő csapást szenvedett az 1620–21-es válság során, s az európai piacokat sohasem szereztek teljesen vissza. Az 1630-as évek pedig általában rossz termést hoztak az 1630-as katasztrófaévtől kezdve és azt követően. Egyetlen egy jó év volt az egész év-

tizedben, amelyhez hasonlókat csak egyszer találunk az elkövetkező százhusz évben.⁴²

A kora tizenhetedik század így az ismert „J görbét” követte; egy viszonylag hosszú prosperitással kezdődik, amely megnöveli az elvárásokat a folyamatos javulásra, és amely egy éles lefelé irányuló tendenciával folytatódik. Az 1630-as évek reakciós politikáját akkor folytatták, mikor a korszakot a frusztrált gazdasági elvárások jellemezték a társadalom több szektora számára. A romló pénzügyi viszonyok nyilvánvalóan *nem* játszottak szerepet a földbirtokos osztály elégedetlenségének kialakulásában, amely osztály a későbbi dráma főszereplőjévé vált. A bérleti díjak a magasba szöktek az 1620-as és az 1630-as években, s egészében véve, a gentry, amely londoni szövetségeseivel együtt 1640-ben majd megdönti a kormányzatot és így mozgásba hozza a forradalom vonatát, valószínűleg sohasem állt ilyen jól anyagilag.⁴³ A gazdasági hanyatlás azonban valószínűleg segített a feszültség elmélyítésében a városokban a régi bevett kereskedő oligarchia és a kiskereskedők között, amely utóbbiak mind ki voltak zárva a hatalom és kiváltság mágikus köréből. A posztóipar stagnálása valószínűleg szerepet játszott a szövömmunkások radikalizálódásában, éppen úgy, mint a magas élelmiszerárak szerepet játszhattak abban, hogy a városi iparos inasok, különösen Londonban, politikai akciókba fogtak.

Hangsúlyozni kell, hogy csak a szabadelvű angol történetírás szigeti összefüggésében lehet Károly politikáját reakciónak és nem előre tekintőnek címkézni. A kontinentális Európából nézve éppen Károly, Laud és Strafford céljai és módszerei a jövőbe mutatóak. Az egyház és az állam közötti kapcsolatok erősítése, minden fajta eltérő vélemény elnyomása, egy mindennél hatalmasabb udvar létrehozása, széleskörű pénzügyi és katonai hatalom megszerzése – ezek voltak az alapjai a királyi abszolútizmus csaknem általános európai növekedésének. Ha az idők trendje vezetett valahová, akkor ez az az irány volt, amelyet Károly és tanácsadói jelöltek ki. (...)

A kiobbantó okok, 1639 – 42

Az 1630-as évek katalizátorai a politikai összeomlás kilátásait lehetősből valószínűséggé változtatták. Azonban rövid távú, sőt véletlen események sorozata változtatta ezt a valószínűséget bizonyossággá. (...)

Az 1640-es kormányzati összeomlás közvetlenül következett Laud és Károly azon döntéséből, hogy megpróbálják ráerőltetni a skót klérusra az istentisztelet és egyházi szervezet angol szisztémáját, s ezzel egyidőben a skót előkelőket volt-kolostori birtokaik elvesztésével fenyegették. Ez a presbite-

riánus lelkészeket és az előkelőket szövetségbe egyesítette és összméretű háborút provokált. A háborús vereség, amelynek alapvető oka az volt, hogy az angol csapatok és vezetőik nem akartak harcolni, viszont oda vezetett, hogy a korona elvesztette ellenőrzését fegyveres erői felett, ami a forradalom első és legfontosabb előjátéka. Az adófizetők részleges sztrájkja, a háború költségei, a skótok által követelt jóvátételekkel ötvözve a királyi kincstár kiürülését eredményezték és pénzügyi összeomláshoz vezettek. A kormányzás továbbviteléhez szükséges pénz megszerzésének egyetlen lehetősége a parlamenthez való fordulás volt; ez a királyi politika minden aspektusával szemben teljes mértékben felkelt ellenzéknek való alárendelődést jelentett.

Az 1640-es parlamenti választás sokkal élesebb és szélesebb körű öszszecsapást hozott, mint bármelyik korábbi, és az udvar jelöltjei mindenütt vereséget szenvedtek. Az udvaroncok és hivatalnokok az 1614-es parlamentnek még 28, a hosszú parlamentnek azonban csak 11 százalékát alkották; ez az arány alacsonyabb, mint bármely olyan korábbi parlamentben, amelyről adataink vannak. Nemcsak a hivatalos jelölteket utasították el, hanem a régi arisztokratikus patronázs rendszer is a felbomlás jeleit mutatta, függetlenül a politikai szimpátiáktól. (...)

Mikor a hosszú parlament 1640-ben összeült, Károly majdnem teljesen egyedül találta magát. Négy természetes szövetségeséből az arisztokráciát a gazdasági és státusz hanyatlás évtizedei gyengítették meg, és politikai, valamint vallási elkötelezettségek osztották meg; az egyházi hierarchia elszigetelt, lenézett és még mélyebben megosztott volt; a központi igazgatás és az udvar demoralizálódott és megbízhatatlanná vált; a fegyveres erőket darabokra zúzta a vereség, és ha választásra kényszerítették volna, nagy eséllyel az ellenséghez csatlakoznak. Az ellenségnek ideiglenesen egyesített csoportjai szövetkeztek Károly ellen – a gentry, az előkelők, a kereskedők és a jogászok – akiket a reformált egyház, a vallásos Commonwealth, a Magna Carta, az ősi alkotmány és a „vidék” hatalmas ideáljai inspiráltak. Ezek azonban inkább jelszavak, s nem konkrét programok voltak, s helytelen volna azt állítani, hogy az 1640-ben a Westminsterben megjelenő ellenzék gondolkodásában több volt, mint osztálya politikai befolyásának fenntartására és növelésére, az egyháznak a Laud által bevezetett pápista újításoktól való megszabadítására, a bel- és külpolitikának alapvetően protestáns irányba való fordítására, és a püspökök politikai befolyásának csökkentésére irányuló vágy. E célok eléréséhez azonban, olyan intézményeket kellett megszüntetni, mint a kiváltságos törvényszékek, amelyek több mint 150 évesek voltak, jögot kellett formálni arra a hatalomra, hogy meghatározhassák saját feloszlásuk feltételeit, ki kellett végezni a király egy miniszterét, a Canterbury Ér-

seket pedig a Towerbe kellett zárni. A hosszú parlament első ülészaka a gyakorlatban, ha elméletileg nem is, lerombolta a kormányzat központi intézményeit, anélkül, hogy helyükre újat állított volna. Ekkor azonban még senki sem gondolkodott egy polgárháború fogalmaiban, hiszen ahhoz nem kell a király ellen harcolni, hogy az elbocsásson néhány szélsőséges lovagot. Egy sor véletlen és butaságból, képmutatásból és félelemből eredő személyi döntés változtatta meg a helyzetet és tette a háborút először lehetségessé, azután elkerülhetetlenné.

A helyzet romlásának legnyilvánvalóbb szimptomája az alsóház tagjai között aktívan tevékenykedő puritán prédikátorok retorikájának növekvő hisztériája volt, amely a vallási ekzaltáció szintjére emelkedve közvetlenül vezethetett a vérontáshoz. (...)

Bedford mérsékelt vezér váratlan halála szétzúzta a királyi támogatók és parlamenti ellenzékiek valamiféle koalíciós kormányzatának a tervét. Ma már nyilvánvaló, hogy az ír helyzet már egy évtizede közeledett a kirobbanáshoz, a kortársak számára az ír lázadás azonban derült égből villámcsapásként jött. Időzítése nem lehetett szerencsétlenebb, mivel szétzúzásának szüksége elkerülhetetlenné tette a központi hatalomnak legszélsőségesebb és legveszélyesebb formájában, a hadseregben való újjáélesztését. A kormányzat 1640-es összeomlása óta hatalmi vákuum alakult ki a központban, amely helyzet, ha nem tör ki az ír felkelés 1641-ben, folytatódhatott volna egészen a politikai válság megoldásáig. De fellépett a fegyveres erők felállításának szükségessége, és az ellenzék követelte az ellenőrzést a katonai erők fölött.

Ez volt az a pont, ahol személyes faktorok kapcsolódtak a drámába. Az, hogy Károlyt alattomosnak tekintették és hogy ő állandóan, bár sikertelenül, kísérletezett az erőszak alkalmazásával, a parlament néhány vezetőjét arról győzték meg, hogy nem lehet benne bízni. Ők most valóban életüket féltették; végtére is ők ontották az első vért – Straffordét a vérpadon – és tudták, hogy Károly bosszút esküdött. Ezért személyes biztonságuk, és azon alkotmányos eredmények védelmében, amelyeket az előző tizennyolc hónap során elértek, kötelezve érezték magukat arra, hogy követeljék mind a fegyveres erők, mind a miniszterek kinevezése feletti ellenőrzést. Ezek a követelések azonban, messze meghaladták a feltételelesen kiegyensúlyozott alkotmány helyreállításának korlátozott céljait, s ennek következtében a király nagyszámú korábbi ellenfele kelletlenül visszaállt a királyi oldalra. 1642 nyarán Károly király valami olyasmivel rendelkezett, amivel egy évvel korábban még nem: a befolyásos támogatóknak nagy, ha nem is túlzottan

elszánt táborával. Most megkockáztathatott egy polgárháborút, a győzelemnek meglehetősen esélyével.

Másrészt viszont az alapvetően mérsékelt parlamenti vezetők számára ez a kényszerű balratolódás új és életbevágóan fontos szövetségeket biztosított: a londoni City azon radikális új kormányzóit, akik a régi gárdától 1641 során békés politikai forradalommal szereztek meg a hatalmat. A City-nek, a vezetés mellett maradt parlamenti gentry csoportnak és a hatalommal rendelkező előkelők jelentős kisebbségének ez a kombinációja elég erős volt ahhoz, hogy a fegyverek erejével szálljon szembe a királlyal, a szövetség azonban elkerülhetetlenül a City-ből származó szélsőségesebb szárny irányába tolta el a befolyás súlyát. Hasonlóképpen zajlott le a változás a királyi oldalon. Bár a konzervatívabb gentryknek a királyhoz való visszatérése biztosította számára a szükséges hadsereget és politikai támogatást, továbbra is a szélsőséges lovagok gyakorolták a legnagyobb befolyást a királyi politikára. Így 1642-re készen állt a színpad egy polgárháborúra, amely olyan követelések körül zajlott, amelyekről a tárgyalást a vezetők többsége mindkét oldalon elképzelhetetlennek tartotta, bár a követők nem tartották annak.

Következtetések

Tanulmányunk nem foglalkozik a forradalom későbbi lépcsőinek okával. A háború a hagyományos elitek megoszlásával kezdődött, a folytatásban a parlament vezetését a katonai győzelem követelői vették át; kialakult egy radikális alsó-középosztályi politikai ideológia és párt a levellereknél; szétzúzták a három régi jellemzőt: a királyságot, a lordok házáat és az episzkopális egyházat; a Commonwealthet egy alig leplezett katonai diktatúrára cserélték fel; és végül 1660-ban összeomlott a forradalmi rendszer és visszaállították a régi rendet. Tanulmányunk azon hosszú időre ható faktorok meghatározására korlátozódik, amelyek a politikai és vallási intézmények bizonyos módosítását valószínűvé tették; azon rövid távon ható faktorok, nagyrészt politikai hibák feltárására, amelyek valószínűvé tették, hogy a változások a konfrontáció és nem a kiigazítás formájában történnek majd meg; és azon közvetlen eseményekre és döntésekre, amelyek először a központi kormányzat összeomlását okozták, azután azt, hogy a győztesek átlépjének saját alapjaikon, s így az országot két évvel később szerencsétlenül egy háborúba kényszerítették.

Ami az angol forradalom egyedi vonása, az a különböző ellenzéki programok és az 1640 utáni eredmények intellektuális tartalma. Először történt

meg a történelemben, hogy egy fölszentelt királyt bíróság elé állítottak alttalvalóival szembeni hűtlenségéért, hogy nyilvánosan lefejezték és hivatalát eltöröltnek nyilvánították. Egy bevett egyházat szüntettek meg, birtokait kisajátították, és a protestantizmus minden formájára széles körű vallási türelmességet hirdettek, sőt kényszerítettek. Rövid időre, s talán először, jelentkezett a történelem színpadán az embereknek egy olyan csoportja, amely a szabadságnak és nem a szabadságoknak elveit proklamálta, mely az egyenlőségért és nem a kiváltságokért, a testvériségért és nem a hódolatért szállt síkra. Ezek az elvek életben maradtak és feléledtek más társadalmakban, más időszakokban. 1647-ben a puritán John Davenport háborzongató pontossággal jósolta meg: „azt a fényt, amelyet most Angliában fedeztek fel ... sohasem lehet teljesen kioltani, bár úgy vélem ezzel ellenkező vélemények még sokáig fognak uralkodni”.⁴⁴

Bár a forradalom látszólag elbukott, a vallási toleranciáról és arról vallott elvei, hogy korlátozni kell a központi végrehajtó szervek hatalmát a tulajdonos osztályok személyes szabadságába való beavatkozásra, valamint, hogy a politikának a társadalom széles spektrumának az egyetértésén kell alapulnia, túléltek. Ezek újra megjelennek Locke írásaiban, kifejezésre jutnak Vilmos és Anna uralkodásának politikai rendszerében a jól fejlett párt-szervezetekkel, a parlament messzemenő hatalmával, a Bill of Rights-al, és a Toleratin Act-al, és meglepően nagy, aktív és tagolt elektorátus létezésével. Ez az oka annak, hogy a tizenhetedik századi angol válság jogosan követelheti magának a világtörténelem első „nagy forradalma” címet, s ebből következik ezen esemény alapvető jelentősége a nyugati civilizáció fejlődése szempontjából.

Jegyetek

E tanulmány lábjegyzeteivel fel akarjuk hívni a figyelmet a kutatás azon óriási eredményeire, amelyet az utóbbi húsz évben publikáltak, s amelyre érvelésünk nagy része épül. A régóta ismeretes tényekre, amelyeket már valamennyi kézikönyvben megtalálunk, nem hoztunk jegyzeteket.

1 Hyde, E. Earl of Clarendon: *The History of the Rebellion and Civil Wars in England*; Murray, W.D. szerk. (Oxford 1888)

2 Wedgwood, C.V.: *The King's Peace, 1637 – 41* (London, 1955)

3 Gardiner, S.R.: *History of the Great Civil War, 1642 – 9*, 3 kötet (London 1886 – 91)

4 Macaulay, T.B.: *The History of England from the Accession of James II* (London, 1849); Trevelyan, G.M.: *England Under the Stuarts* (London, 1925)

5 Engels, F.: *Socialism: Utopian and Scientific* (London, 1892) xix–xxiv; Hill, C.: *The English Revolution, 1640* (London, 1940) 9–82; Tawney, R.H.: *The Rise of*

- Gentry, 1558 – 1640, *Economic History Review* 11 (1941); uő: Harrington's Interpretation of His Age, *Proceedings of the British Academy* 27 (1941); Dobb, M.: *Studies in the Development of Capitalism* (London, 1946) 109–51, 161–76, 186–220, 224–39.
- A neomarxista értelmezésekre lásd: Moore, Barrington, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, 1966) 1. rész, 1. fejezet. Arra a módosított marxista álláspontra, amely a vallásnak és az elveknek nagyobb szerepet tulajdonít lásd: Hill, C.: La Révolution anglaise du XVIIIe siècle *Revue Historique* 221 (1959) és uő: *Century of Revolution, 1603 – 1714* (London, 1961).
- A fenti elméletek elleni vad kirohanásra lásd Hexter, J.H.: The Myth of the Middle Class in Tudor England, in uő: *Reappraisals in History* (London 1961).
- 6 Black, C.E.: *The Dynamics of Modernization* (New York, 1966) 72–74, 90, 106–108.
- 7 Trevor-Roper, H.R.: The Gentry, 1540–1640, *Economic History Review*, 1. melléklet. 1953.
- 8 Harrington, J.: *Oceana* (London 1737) 70.
- 9 Neumann, S.: The International Civil War, *World Politics* 1 (1949) 333–334, 1. jegyzet.
- 10 Thürsk, J.: The Sale of Royalist Land during the Interregnum, *Economic History Review* 2. sorozat, 5. szám (1952); uő: The Restoration Land Settlement, *Journal of Modern History* 26 (1954); Habakuk, H.J.: Landowners and the Civil War, *Economic History Review* 2. sorozat, 18. köt. (1965); uő: The Parliamentary Army and the Crown Lands, *Welsh Historical Review* 3 (1967).
- 11 *Catalogue of the Thomason Tracts in the British Museum, 1640 – 1661* (London, 1908) xxi.
- 12 Ogilvie, C.: *The King's Government and the Common Law, 1471 – 1641* (Oxford, 1958); Judson, M.: *The Crisis of Constitution* (New Brunswick, 1949) 2. fejezet; Hill, C.: *Intellectual Origins of the English Revolution* (Oxford, 1965) 5. fejezet; Holdsworth, W.S.: *A History of English Law*, 5. köt. (London 1937) 425 – 93.
- 13 Hill, C.: The Norman Yoke, in. uő: *Puritanism and Revolution* (London, 1958) 1. rész, 3. fejezet.
- 14 Historical Manuscript Commission; *Second Report* (London, 1874); 63.; Walzer, M.: *The Revolution of the Saints* (Cambridge, Mass., 1965) 10–11.
- 15 Lenski, G.E.: Status Crystallization: (A Non-Vertical Dimension of Social Status), *American Sociological Review* 19 (1954).
- 16 Gardiner: *History of the Great Civil War*, 2. köt. 230–32, 277–79.
- 17 A Keeler, M.F. által összeállított életrajzi tanulmány alapján *The Long Parliament, 1640–41*, (Philadelphia, 1954).
- 18 Everitt, A.: *The Community of Kent and the Great Rebellion, 1640 – 60* (Leicester, 1966), 143, 242.
- 19 Erre és más kifogásokra lásd Hill, C.: Recent Interpretation of the Civil War, in. uő: *Puritanism and Revolution*; Zagorin, P.: The Social Interpretation of the English Revolution, *Journal of Economic History* 19 (1959); és Hexter: *Reappraisals in History*, 129–31.
- 20 Engels: *Socialism*; Tawney: *The Rise of the Gentry, 183–189*, 203.
- 21 Wolfe, D.M.: *Leveller Manifestoes of Puritan Revolution* (London, 1944) 237.

- 22 Bossy, J.: The Character of Elizabethian Catholicism, *Past and Present* 21 (1962).
- 23 A következő, az arisztokráciáról szóló, rész rövid összefoglalása annak, amit Stone, L.: *The Crisis of Aristocracy, 1558 – 1641* (Oxford, 1965) 1., 3., 4., 10. és 14. fejezetében kifejtett.
- 24 Az európai udvari rendszer szerepére lásd: Trevor-Roper, H.R.: The General Crisis of the 17th Century, in *Crisis in Europe, 1560–1660*. szerk.: Aston, T.H. (London, 1965). Az angol udvarra lásd: Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 8. fejezet; McGaffrey, W.T.: Place and Patronage in Elizabethan Politics, in *Elizabethan Government and Society*, szerk.: Bindoff, Hurstfield és Williams (London, 1961); Akrigg, G.V.P.: *Jacobean Pageant* (Cambridge, Mass. 1962); Hexter, J.H.: The English Aristocracy, Its Crises, and the English Revolution, 1558–1660, *Journal of British Studies* 8 (1968): 57–69.
- 25 Neale, J.E.: The Elizabethan Political Scene, in uő: *Essays in Elizabethan History* (London, 1958); Stone, L.: The Fruits of Office: The Case of Robert Cecil, 1st Earl of Salisbury, 1596 – 1612, in *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, szerk.: Fisher, F.J. (London, 1961); Cooper, J.P.: The Fortune of Thomas Wentworth, Earl of Stafford, *Economic History Review* 2. sorozat, 11. köt. (1958); Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 100–106, 489–95.; Prestwich, M.: *Cranfield: Politics and Profits under Early Stuarts* (Oxford, 1966) 9. fejezet; Loomie, A.J.: Sir Robert Cecil and the Spanish Embassy, *Bulletin of the Institute of Historical Research* 42 (1969).
- 26 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 424–49.
- 27 Neale, J.E.: *The Elizabethan House of Commons* (London, 1949) 7. és 15. fejezet.
- 28 Judson: *The Crisis of the Constitution*, 7. fejezet; Mitchell, W.M.: *The Rise of a Revolutionary Party in the House of Commons, 1603–29* (New York, 1957) 5. fejezet; Notestein, W.: *The Winning of the Initiative by the House of Commons* (London, 1924); Tanner, J.R.: *Constitutional Conflicts of the 17th Century* (London, 1928); Wormuth, F.D.: *The Royal Prerogative, 1603–49* (Ithaca, N.Y., 1939).
- 29 Ogilvie: *The King's Government; The Crisis of the Constitution*, 2. fejezet; Ives, W.: Social Change and the Law, in uő: *The English Revolution, 1600–1660* (London, 1968).
- 30 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 392–94; Zagorin, P.: *The Court and the Country* (London, 1969) 3. fejezet.
- 31 Curtis, M.H.: The Alienated Intellectuals of Early Stuart England, *Past and Present* 23 (1962).
- 32 Laslett, P.: Clayworth and Cogenhoe, in *Historical Essays, 1600 – 1750*, szerk.: Bell, H.E. és Ollard, R.L. (London, 1963) 177.; Wrigley, E.A.: London's Importance, 1650 – 1750, *Past and Present* 37 (1967): 46.; Tawnwy, R.H.: The Gentry, 1540 – 1640, in *Essays in Economic History*, szerk.: Carus-Wilson, E.M., 1. köt. (London, 1954): 192.
- 33 Trevor-Roper, H.R.: *Archbishop Laud, 1573–1645* (London, 1940); Hill, C.: *The Economic Problems of the Church* (Oxford, 1956).
- 34 Albion, G.: *Charles I and the Court of Rome* (London, 1935); 14. fejezet; *Calendar of State Papers Domestic, 1640*, 493, 38.
- 35 Kearney, H.F.: *Strafford in Ireland, 1633–41* (Manchester, 1959); Ranger, T.: *Strafford in Ireland: A Revaluation, Past and Present* 19 (1961).

- 36 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 34, 117–19, 397–398, 751.; Kearney, H.F.: *The Eleven-Years Tyranny of Charles I* (London: Historical Association, 1962).
- 37 Ramsay, G.D.: *The Wiltshire Woollen Industry* (London, 1943) 6. fejezet; Unwin, G.: *Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Oxford, 1904) 142–71.; Pearl, V.: *London and the Outbreak of the Puritan Revolution* (Oxford, 1961) 79–91.; Ashton, R.: Charles I and the City in *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, szerk.: Fisher; Hammersley, G.: The Revival of Forest Law under Charles I, *History* 45 (1960).
- 38 Trevor-Roper, H.R.: Archbishop Laud, *History* 30 (1945); Aylmer, G.: *The King's Servants* (London, 1961) 193–201; uő: Office Holding as a Factor in English History, 1625–42, *History* 44 (1959).
- 39 Howell, R.: *Newcastle upon Tyne and the Puritan Revolution* (Oxford, 1967) 2. és 3. fejezet; Pearl: *London and the Puritan Revolution*, 304–5.
- 40 Brunton, D. és Pennington, D.H.: *Members of the Long Parliament* (London, 1954) 15 – 16.; Everitt: *Kent and the Great Rebellion*, 118.
- 41 Hobsbawm, E.J.: The Crisis of the Seventeenth Century, in *Crisis in Europe, 1560 – 1660*, szerk.: Ashton, T.H. (London, 1965); Supple, B.: *Commercial Crisis and Change in England, 1600 – 1642* (Cambridge, 1964) első rész, 3–6. fejezet.
- 42 Hoskins, W.G.: Harvest Fluctuations and English Economic History, 1620 – 1759, *Agricultural History Review* 16 (1968); 17, 20.
- 43 Kerridge, E.: The Movement of Rent, 1540 – 1640, *Economic History Review*, 2. sorozat, 6. kötet (1953); Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 324 – 34.
- 44 Hill: *Puritanism and Revolution*, 152.